

briljantno demitiziralo nekatere ustaljene in zakoreninjene tržaške mite, moramo še enkrat izjaviti, da ne pozna zgodovine sosedja, someščana, s katerim se srečuje vsak dan na ulici, na delovnem mestu, v kavarni in v politični stranki. Pri vsem tem prihaja do izraza neka meja, ki je v Tržačanih samih močno zakoreninjena in ki je zavestno ne opaziš. Gre za mejo, do kod lahko segajo slovenske pravice v javnem izražanju danes in v odkrivanju zgodovinskih dejstev za preteklost. Meja med priznanjem demokratičnosti manjšinskih zahtev teče po tistem razpotju, ko Slovenci nimajo pravice povedati, da je Trst bil in da je še tudi slovenski v vseh izrazih tukajšnjega življenja. Dejstvo, da je le prva svetovna vojna odvrnila nevarnost slovenskega prevzema oblasti v velikih primorskih mestih, v Trstu pa še posebej, še danes pri največjih italijanskih demokracijah povzroči kurjo polt. Izraz te pošastne narodnostne moči je prav slovenski narodni dom Balkan, zgrajen brez državnih ali občinskih sredstev, simbol slovenske prisotnosti v Trstu, njihove kulturne in gospodarske moči, njihovega prepričanja, da se bodo desetisoči, ki so v preteklosti opustili svoj materin jezik, spet odločili za svojo narodnost, ki so jo morali nasilno zapustiti ob prihodu v Trst.

Avtorji tega dragocenega dela so podali historičen pregled vseh pogojev, ki so pripeljali do izgradnje dragocenega multimedialnega objekta, ki ga je projektiral arhitekt Maks Fabiani iz Kobdilja na Krasu. Urednik in pesnik Marko Kravos nas v svojem tekstu popelje v zakulisje takratnih političnih struktur v Trstu, ki se vedno bolj zavedajo, da lahko Trst postane vodilno slovensko središče, uprto naprej v nove gospodarske tokove, ki so bili do takrat monopol velikih evropskih narodov. O ideji polifunkcionalnega Narodnega doma je v knjigi spregovoril z vsem svojim znanjem arhitekt Marko Pozzetto, medtem ko je gradnjo in program Narodnega doma postavil v čas zgodovinar Milan Pahor, ki je historično obdelal čas druge polovice 19. stoletja. Sandi Volk je v več prispevkih ovrednotil narodnjaško gibanje v Trstu in to prav na deficitnih temah, ki so bile v preteklosti slabše obdelane. Bogomila Kravos je preučila gledališko življenje v Trstu pred prvo svetovno vojno, Pavle Merku pa je analiziral glasbeno življenje tržaških Slovencev v tako razvitem ambientu, ki je vsakodnevno iskal stik z najvišjo evropsko kulturo.

Knjiga *Narodni dom v Trstu 1904-1920* je bogato opremljena s fotografijami, dokumenti, plakati in drugim najrazličnejšim materialom iz takratnega časa. Objavljena je tudi vsakoletna kulturna kronika dogodkov, ki so se odvijali v Trstu, kar nam pokaže vitalnost tamkajšnjih Slovencev, ki so v marsičem bili celo pred Ljubljano, saj je bil Trst po gospodarskem in političnem ter po kulturnem pomenu tik za Dunajem in Prago.

Požar Narodnega doma s knjižnicami, z bogatim secesijskim razkošjem dvoran in gostinskih lokalov ter z dvema bankama, ki sta bili v stavbi, je pomenil, da je nekega obdobja za zmeraj konec. Stavbo so likvidirali, slovenska društva so ukini, šole so zaprli ter v izgnanstvo je šlo na desetisoče primorskih Slovencev. Zadeva je postala ireverzibilna. Genocid ni deloval le na kulturni, ampak na eksistenčni ravni. Konsenz ni prišel le s strani fašizma, ampak je bil širši. Še danes je Narodni dom last italijanske države, ki ga Slovincem ne priznava, kot jim ne priznava enakovrednosti pri življenju in vsakodnevnem ustvarjanju mestnega vsakdana. Vse resnice, ki jih čas ne zabriše, so le dokumentirane resnice. Narodni dom še stoji sredi Trsta, tam kjer gre openski tramvaj kot žila dovodnica na Kras in v kompaktno slovensko naseljeno ozemlje. Dokler bo stal, bo spominjal na to, da so bili Slovenci v teh krajih povsem enakovredni sosednji narodnosti. Publicirano delo nas bo spominjalo na to. Vsem, ki so prispevali k njegovemu izidu, gre naša velika hvaležnost in naše neobremenjene čestitke.

Boris M. Gombač

Marta Verginella, Alessandro Volk, Katja Colja, **Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem.** Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995. 178 strani. (Knjižnica Annales ; 9)

Razprave zgoraj omenjenih avtorjev M. Verginelle, A. Volka in K. Colja, ki jih je v knjižni obliki izdalo tako zelo dejavno in marljivo Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, so bile del projekta *Trst v vojni*, ki se je odvijal na Deželnem inštitutu za odporništvo iz Trsta zadnjih par let (1990-1995). Projekt je doživel svojo realizacijo v knjigi, ki jo je izdal omenjeni inštitut (*Trieste in guerra*, Trst 1992), ostajale pa so še sive lise, ki jih ta raziskava ni uspela pokriti, predvsem zato, ker je privilegirala vojaškopolično in institucionalno zgodovinopisje. Ti dve polji preučevanja sta po mnenju avtorjev zelo pomembni gledišči vojnega dogajanja, vendar še zdaleč ne edini in vseobsegajoči. Preštudirati je treba tudi gospodarske, socialne in kulturne okoliščine življenja ljudi v vojni in zato so se avtorji, ki so na izdajo svojih prispevkov v italijanščini čakali že nekaj časa, odločili, da ta novi pogled na stereotipne poglede druge svetovne vojne objavijo v slovenščini v 9. zvezku *Knjižnice Annales*, ki izhaja v Kopru v okviru Zgodovinskega društva za južno Primorsko. Knjiga je bila predstavljena na mednarodnem simpoziju "Primorska in Trst od Rapalla do londonskega memoranduma (1920-1954)", ki se je odvijal v Kopru 26. maja 1995 v počastitev 50-letnice konca druge svetovne vojne in zmage nad nacifašizmom.

V času vse bolj razvejanih in nelogičnih revizijskih poskusov ocenjevanja dogodkov iz druge svetovne vojne, kjer se večkrat politika skuša identificirati s stroko in ji s tem obupnim in nepotrebnim

poenostavljanjem povzročča veliko škodo, je delo zgoraj omenjenih treh avtorjev zelo solidno opravljeno. Čeprav se prispevki omejujejo le na Primorsko oz. na Trst z bližnjo in daljno okolico in jih zato lahko ocenjujemo le v okviru lokalnih razsežnosti, pomenijo nek nov veter v obravnavanju dogodkov, ki spet polarizirajo slovensko javno mnenje.

V ospredju raziskave, ki so jo vodili Verginella, Volk in Coljeva, je obdobje fašizma in druge svetovne vojne. S pomočjo novih strokovnih prijemov, zlasti z analizo ustnih virov, odkrivajo specifičnost in kompleksnost dogajanj ter izkušenj primorskih ljudi v medvojnem in vojnem času in hkrati opozarjajo na poenostavljena dognanja stereotipnega branja in osvetljevanja primorske polpretekle zgodovine. S historično distanco in zgodovinopisno rabo ustnih virov se jim je ponudila objektivna možnost zapolnjevanja arhivskih vakuumov in ovrednotenja subjektivnih izkušenj, ki so jih pogojevale raznovrstne socialne, gospodarske, kulturne in politične spremenljivke v obravnavanem obdobju.

Stereotipu, da je bila protifašistična borba vedno in povsod enako močna in vsesplošna tam od leta 1918 do leta 1945, postavljajo avtorji v razmislek reakcije slovenskih ljudi na raznorodovalno politiko fašističnih oblasti, v ospredje postavljajo vprašanja odnosov med slovenskimi in italijanskimi antifašisti, zanima jih doživljanje nacionalne in politične pripadnosti, raziskujejo medetnične odnose v mestu in na podeželju ter analizirajo odločitve, ki so privedle posameznike k aktivni udeležbi v vrstah partizanskega gibanja, ter vzroke neuspeha, ki ga je slovenski kolaboracionizem doživel na Primorskem.

Če bi želeli dati neko splošno oceno trem prispevkom, ki so se tako dobro vklopili v ta zbornik z naslovom *Ljudje v vojni*, potem bi morali povedati, da je metodološko razpravljanje Verginellove z naslovom "Porazeni zmagovalci. Slovenska pričevanja o osvobodilnem gibanju na Tržaškem" neobremenjena revizitacija intervjujev udeležencev NOB ter ponovno razmišljanje oz. interpretacija stališč zavestnih in podzavestnih otenkov pričevalčevih pripovedi. Čeprav so se študije o obdobju 1941-1945 tako na slovenski kot na italijanski strani večkrat izpopolnjevale in dopolnjevale, ne moremo mimo polemike, ki na novo odpira nekatera vprašanja neke skupne preteklosti, ki je bila večkrat prediskutirana. Gre za dognanja, ki so se v italijanskem zgodovinopisju razrastla po Pavonejevi knjigi o osvobodilni vojni kot državljanski vojni, ter za nekatera nova vrednotenja slovenskega NOB. Sodelovanje obeh rezistenc na prostoru, ki ga eni imajo za Primorje, drugi pa za Julijsko Krajino, je prava svetla točka v nelahkih odnosih med Italijani in Slovenci na geostrateškem koridorju, ki pelje na balkansko-podonavski prostor, ki je vedno tako zelo privlačil naše latinske sosedje. Ponovno vračanje na ta vprašanja, ki so bila vedno v razponu med nacionalnim in razrednim, nedvomno svetli sence, ki so bile že takrat napoti vsakršnemu sodelovanju. Prav tako pa razpihujejo megle, ki bi jih novi in stari revizionisti radi postavili na pot kapitaliziranju zgodovine v pozitivnem smislu boljšega sodelovanja na meji in logične integracije novih držav v Evropsko unijo. Večkrat izrečena misel o ekstremnem nacionalizmu novih držav, ki so nastale na ozemlju nekdanje Jugoslavije, ter o posledičnem "novem" zgodovinopisju, so ob prebiranju predstavljenega dela, pa tudi ob pobudah, ki so se vrstile v zadnjih letih po osamosvojitvi Slovenije, povsem deplasirane in kažejo na nepoznanje razmer v slovenskem zgodovinopisju, kjer je stanje dokaj kaotično in pod močnim pritiskom politizacije oz. "pohoda novega enoumja", ni pa nacionalistično in šovinistično, kot bi ga nekateri radi predstavili v opravičilo lastnih aspiracij na "izgubljena ozemlja".

Najbolj obširen in najbolj zanimiv tekst je za pričujočo publikacijo prispeval Sandi Volk. Besedilo z naslovom "Raznolikost vojnih izkušenj v spominih tržaških Slovencev" je izredno berljivo, zelo povedno in pomembno za razumevanje tržaške zgodovine, pri kateri nastopa vedno problem historizacije, oz. vedno moramo pomisliti na to, da se je asimilacija pošastno zarezala v narodno telo v zadnjih desetletjih, ter da pomeni diskusija o Trstu leta 1915 nekaj, da pomeni pregled nacionalnega telesa v Trstu leta 1945 nekaj drugega in da je Trst s teh stališč leta 1995 nekaj povsem tretjega. Udeležba slovenskega dela prebivalstva pri antifašističnem delovanju v Trstu od leta 1920 do leta 1945 je glavna tema Volkovega razmišljanja. Njegov vir so ustna pričevanja udeležencev teh dogodkov. Ob izredno zanimivih konkretnih podatkih več pričevalcev, ki dopolnjujejo klasično paletto virov, prihaja pri ustnih izjavah še do nove dimenzije vpogleda v tisti zastrti svet odkrivanja medčloveških odnosov, ki ustvarjajo substrat neke družbe, nekega socialnega tkiva, tudi v večnarodnostnem mestu. Ob prebiranju Volkovega teksta se kot iskre pojavljajo sklopi vprašanj, ki gredo od dejstva, da slovenska mladina v Trstu in v Primorju 20 let ni imela možnosti izobraževanja v slovenskem jeziku in da so torej bili slovensko nepismeni, kar so kasneje po osvoboditvi leta 1945 tržaškim srednješolcem in višješolcem tako radi očitali od zaveznikov privilegirani "Baragovi emigrantski profesorji", pa do ugotovitve, da je bila italijanska rezistenca prepričana, da so rapalske "naravne" meje enkrat za vselej dane in postavljene. Sožitje prebivalstva z osvobodilnim bojem je drugačno v mestu ali v neposrednem zaledju in različna je njegova moč v letih osvobodilnega boja 1941-1945.

Katja Colja se je soočila z vprašanjem "Kolaboracionizem v Jadranskem Primorju: Domobranci (1943-1945)". Mlada raziskovalka, ki je do potankosti preštudirala fond slovenskega kolaboracionizma v Arhivu Republike Slovenije, je ob objavi zanimivega slikovnega gradiva ugotovila, da je to gibanje kljub močni podpori fašističnih in nacističnih oblasti doživljalo neuspeh za neuspehom še posebej na Tržaškem. Slovenski kolaboracionizem je bil sem prinešen in ni imel avtohtonih korenin, predvsem pa ga ne moremo primerjati z vlogo italijanske desnice, ki je bila v smislu kolaboracionizma integralni del nacističnih prizadevanj v Jadranskem Primorju. Likvidacija nekaterih članov nerazrednih organizacij, ki so se

odločali za pristop k partizanskemu gibanju, ter striktna navezanost na tržaški gestapo vseeno označujejo njihovo pripadnost.

Če bi na koncu strnili povedano v neko splošno oceno, potem lahko rečemo, da se je s to knjigo slovensko tržaško zgodovinsko postavilo ob bok sosednjemu, kar je razvidno iz že objavljenih del sodelavcev zgodovinskega odseka Narodne in študijske knjižnice. V tem smislu smo veseli, da je Zgodovinsko društvo za južno Primorsko razumelo stisko tržaških kolegov in objavilo pričujočo publikacijo, ki nekako ni mogla do tiska v italijanščini. S tem so se pozicije obeh zgodovinsko pisnih šol, ki delujeta v istem mestu, v nekem smislu izenačile in obsoletna postaja trditev, ki smo jo imeli priliko slišati, da zaostaja slovensko zgodovinsko za italijanskim za dobrih trideset let. Obe šoli, ki se tam srečujeta, imata svoje specifičnosti, svoje poglede in svoj pristop k materiji, ki je zelo zahtevna in potrebuje veliko širine in razumevanja do sosednjega naroda. Vse to je bilo s tem delom tudi doseženo, zaenkrat le v slovenščini. Italijansko verzijo še pričakujemo.

Boris M. Gombač

Bogdan Žolnir, Mile Pavlin, Protifašistični odpor : Koroška - od začetkov vstaje do konca leta 1943. Celovec : Drava, 1994. 311 strani.

Delo z zgornjim naslovom sta na predvečer petdesetletnice zmage nad fašizmom skupaj izdala Osrednji odbor Skupnosti koroških partizanov v Ljubljani in Slovenska prosvetna zveza v Celovcu, ki je knjigo vključila tudi v svoj knjižni dar za leto 1995.

Knjiga, napisana kronološko, ima sama svojo dolgo zgodovino. Zamisel se je porodila pred več kot dvajsetimi leti v vodstvu Osrednjega odbora Skupnosti koroških partizanov, osrednje organizacije nekdanj na Koroškem se bojujočih partizanov v Sloveniji, ki je sama po sebi zmeraj, tako v vojnem času, kot tudi po njem, predstavljala nekaj posebnega. Med pobudniki velja omeniti pokojnega *Pavla Žaucerja Matjaža* in predsednico zgodovinske komisije Skupnosti koroških partizanov *Olgo Kastelic Marjetko*; oba sta večji del svojih partizanskih let preživela prav na Koroškem. Zakaj je knjiga, v bistvenih sestavinah končana že pred leti, tako dolgo čakala na svoj izid, je verjetno posebna zgodba, ki bi jo tudi kdaj kazalo raziskati. Vendar slej ko prej ostaja dejstvo, da je monografija končno zagledala luč sveta in da je dostopna bralcem, še posebej slovenskim in avstrijskim zgodovinarjem kot pomemben pripomoček za njihove nove raziskave. Delo bo mogoče tokrat deležno natančnejše pozornosti, drugače kot takrat, ko so tovrstne knjige izhajale po tekočem traku. Sicer pa je poljudna ali znanstvena literatura, ki govori o Koroški in koroških Slovencih, v matični Sloveniji naletela na izreden sprejem, dostikrat tudi premalo kritičen. Koroški partizani so tako, kot so se med vojno bojevali v posebnih razmerah (šlo je za edini omembe vredni oboroženi protifašistični odpor na ozemlju rajha), tudi po vojni ostali povezani in na svojevrsten način skrbeli tako za prenašanje tradicije (omenimo samo *Gašperjevo bralno značko* in planinsko transverzalo *Javke brez hajke*), kot tudi za načrtno zbiranje zgodovinskih virov, njihovo publiciranje že v petdesetih letih (mdr. v *Vestniku koroških partizanov*) in pa tudi vzpodbujanje pisanja zgodovine NOB na Koroškem. V tem smislu pričujoča knjiga vsekakor ni prva. Čeprav je bil osnovni namen, da bi v knjigi obdelali predvsem dogajanja onstran današnje državne meje, se zaradi povezanosti v geografskem in tudi političnem smislu dotika tudi mnogo dogodkov tostran meje.

Knjiga je vsebinsko razdeljena v dva dela. *Bogdan Žolnir*, dolgoletni ravnatelj slovenjegraškega Muzeja revolucije (sedaj Koroški pokrajinski muzej), vseskozi zelo ploden publicist, med drugim avtor razprave o koroških partizanskih tehnikah (edina iz serije o partizanskih tehnikah, ki je sploh izšla, vse ostale, tudi napisane, še vedno čakajo na izid), je prispeval prvi obsežnejši del: *Narodnoosvobodilni boj na vzhodnem Koroškem*. Drugi del z naslovom *Vplivi vodstva Osvobodilne fronte na razvoj vstaje proti nacizmu na slovenskem Koroškem* pa je napisal znani slovenski publicist in pisec zgodovine NOB *Mile Pavlin*.

Žolnir se v svojem delu omejuje predvsem na področje Mežiške doline ter deloma tudi na ti. vzhodni del Južne Koroške. Besedilo je kronološko razdelil na pet večjih poglavij. Prvo obravnava nemško zasedbo Mežiške doline, Dravograda in Jezerskega ter opisuje nemški upravni in politični aparat. Če je avstrijski del Koroške občutil nemško zasedbo že z anšlusom, se je pritisk na slovensko manjšino povečal prav z aprilsko zasedbo Jugoslavije 1941. Žolnir je pravilno povezal zasedbo slovenskega dela Koroške in odpor slovenskih partizanov v Mežiški dolini že v letu 1941, kar je nedvomno vplivalo tudi na poznejši odpor na avstrijski strani Koroške. Ne smemo pozabiti, da sta bili tako Mežiška dolina kot Gorenjska sestavni del "Gau Kärnten". Nemci so imeli ob prihodu cilj, ki je bil vsekakor, kot so govorili: "Kärntner Miesstal muss wieder deutsch werden". Temu je bilo namenjeno tudi politično organiziranje prebivalstva in drugi pomembni ukrepi, kot je bila ukinitve slovenskih šol in vrtcev. Mežiška dolina je bila zaradi svojih naravnih bogastev in gospodarskih zmogljivosti tudi ekonomsko zanimiva za rajh.

V drugem poglavju Žolnir opisuje začetek narodnoosvobodilnega gibanja v Mežiški dolini. Kmalu so se začele tudi množične deportacije Slovencev, ki so prav tako vplivale na okrepljeni odpor. Avtor nam posebej prikaže delovanje uporniške skupine na območju Prevalj, dejavnost mladine na območju Črne, rudarjev mežiškega rudnika ter posebej skupino v Dravogradu. Po uničenju uporniških skupin na Prevaljah in v Dravogradu, ko je upor navidezno zamrl, se je narodnoosvobodilno gibanje med oktobrom 1941 in februarjem 1942 poskušalo obnoviti. Od avgusta 1942 do aprila 1943 je vse bolj prihajala do izraza prisotnost partizanskih enot z drugih območij Slovenije v Mežiški dolini. V tem oziru je pomemben predvsem pohod II. grupe odredov avgusta 1942 prek Gorenjske na Štajersko in pa prihod I. štajerskega bataljona v okolico Mozirja.